

De bewogen geschiedenis van een Bossche lavaboschotel

In mei 2016 verwierf Het Noordbrabants Museum een lavaboschotel uit 1627 van de Bossche zilversmid Symen Vrancken. Ten gevolge van smaakverandering veranderde de schotel sterk van aanzien in de loop van de negentiende eeuw en kreeg in de late twintigste eeuw haar oorspronkelijke uiterlijk terug. Wat al die tijd ongeschonden bleef, zijn de in de rand gegravende figuren en het centrale medaillon, graveringen die de weg wijzen naar de oorspronkelijke bestemming van de schotel in het Bossche Bethaniëklooster.¹

De identificatie van de maker, de duiding van de plaats van herkomst en de datering van de lavaboschotel zijn probleemloos. De ronde schotel, die duidelijk is gemerkt met de bosboom, de jaarletter S en het meesterteken in de vorm van een druiventros, werd gemaakt in 's-Hertogenbosch door Symen Vrancken.² De jaar- of dekenaatletter S werd gebruikt voor het gildejaar 1 december 1627 tot 30 november 1628, toen Symen Vrancken samen met Goyaert Ambrosius keurmeester was van het goud- en zilversmedengilde. De graving 'ANNO 1627' in de achterzijde geeft aan hij de schotel nog in 1627 maakte.

In datzelfde jaar vervaardigde Symen Vrancken een nog prestigieuzere lavaboschaal of ampullenblad, zoals ook vermeld werd in de artikelen in In Brabant.³

Op de tentoonstelling Zilver uit 's-Hertogenbosch die Tanja Klip-Martin en ik samenstelden in 1985 – toen Het Noordbrabants Museum nog gevestigd was in de Bethaniëstraat – werd deze schotel uit de kerk van Scherpenheuvel geëxposeerd.⁴ Die ovale schotel heeft op het centrale medaillon en de rand in reliëf gedreven figuren en ornamenten. Uit de afgebeelde voorstellingen blijkt dat deze werd vervaardigd voor het karmelietessenklooster in 's-Hertogenbosch, dat in 1624 vanuit Antwerpen werd gesticht en in 1629 twaalf zusters telde.⁵

Lavabo- en ampullenschalen

De lavaboschotel, die evenals het ampullenblad gebruikt werd in de rooms-katholieke misviering om bij de handwassing van de priester het uitgegoten water op te vangen, was een van de vasa non sacra, het niet gewijde liturgische vaatwerk dat dikwijls ook kostbaar werd gedecoreerd. Mogelijk heeft bij de lavaboschotel van Symen Vrancken ook een lavabokan gehoord. Zeker is dit echter niet, de ronde schaal kan ook zijn

Symen Vrancken, lavaboschotel, s-Hertogenbosch 1627, zilver en plaatselijk verguld, diameter 30,6 cm.
(Foto: Het Noordbrabantse Museum)

gebruikt in combinatie met de ampullen (twee kannetjes, een voor de miswijn en een voor water). Tijdens de mis werd de schaal goed zichtbaar opgesteld en droeg zo bij aan de Roomse glorie in deze jaren waarin de Contrareformatie sterk speelde. Precies uit deze periode, kort voordat Frederik Hendrik 's-Hertogenbosch innam en de stad gedwongen overging tot het protestantse geloof, zijn maar liefst vier van deze lavabo- en ampullen schalen bekend van de hand van Bossche zilversmeden. Alle vier zijn ze in de omranding voorzien van een duidelijke iconografie die ze onlosmakelijk verbindt met de kerk en het klooster waarvoor ze bestemd waren. Op de al genoemde ovale schaal van Symen Vrancken die nu in Scherpenheuvel wordt bewaard, staan behalve verwijzingen naar de eucharistie de voor de karmelieter orde typerende heiligen Theresia van Ávila en Johannes van het Kruis. Geraert Habraken maakte in 1628 een ovaal lavabo-blad dat werd aangeboden aan de Norbertijnenabdij van Postel. Behalve het abtswapen, het Christus- en Maria-monogram zijn ook de norbertijner patronen Augustinus en Norbertus in reliëf afgebeeld.⁶

kam als bezit van de nonnen die de stad Den Bosch moesten verlaten, uiteindelijk terecht in klooster Soeterbeeck te Deursen. In de rand van deze lavaboschotel graveerde Aert van Muers de voorstellingen van Maria met Kind en de kerkvader Augustinus. In het centrale medaillon zette hij het Christusmonogram bekrond met het kruis en de drie kruisnagels, het IHS-embleem dat typerend is voor de jezuïeten, die zich in 1609 vestigden in het voormalige Bogardenklooster in de Verwersstraat naast het huis 'De Cluijff' waar de nonnen van Sint-Annenborch hun onderkomen hadden gevonden.⁸

Ruim een kwart eeuw later, tussen 1651 en 1666, vervaardigde ook de Bossche zilversmid David Pipardus nog een ovaal lavaboblade. Dit exemplaar decoreerde hij met een gedreven rand met vruchtestoenen en engelenkopjes, en in het midden de gravering van het gecombineerde IHS-embleem en het Mariamonogram.⁹ Deze schaal zal, mede gezien de herkomst uit het Groot Seminarie van het bisdom 's-Hertogenbosch, ook voor de jezuïeten zijn vervaardigd. Dit laatste geldt ook voor de lavaboschaal die Jan Eemens vervaardigde in 1639 voor de aan de heilige Lucia gewijde Jezuïetenkerk in Ravenstein, een parochie die teruggaat op de Johannes-de-Doperkerk van Neerlangel. In de spiegel van deze schaal is Maria met Kind op de maansikkel in een stralenkrans gegraveerd, en op de rand tussen

De merken op de keerzijde van de schotel: de jaarletter S, het stadskeur de bosboom, het meesterreken van Symen Vrancken. (Foto: Jean Pierre van Rijen)

De gegraveerde ovale medaillons in de rand van de lavaboschotel: Onze Lieve Vrouw in de stralenkrans, Maria Magdalena, Lazarus, Anna, Martha, Sint-Augustinus. (Foto's: Jean Pierre van Rijen)

gevleugelde engelenkopjes in vier ovalen Johannes de Doper, Sint-Lucia, het Maria- en Christusmonogram (MAR en IHS). Op al deze lavaboschotels is de iconografie nauwkeurig afgestemd op de plaats van bestemming.¹⁰ Dit is ook het geval, en wel heel expliciet, bij de lavaboschotel van Symen Vrancken die zich nu in Het Noordbrabants Museum bevindt.

Symen Vrancken

De zilversmid Symen Vrancken is in het Brabantse Diest geboren en werd daar op 8 september 1591 in de Sint-Sulpitiuskerk gedoopt als zoon van Aert Vrancken en Maeken (Maria, verdere naam niet vermeld).¹¹ Bij wie hij het vak leerde is niet bekend. Op 22 april 1620 werd hij te 's-Hertogenbosch ingeschreven als poorter: 'Symon Vrancken van Diest, silversmith' en meteen datzelfde jaar is hij ook opgenomen als meester in het goud- en zilversmedengilde.¹² Hij is achtmaal gekozen als keurmeester van het gilde, in de jaren 1626/1627, 1627/1628, 1639/1640, 1640/1641, 1643/1644, 1644/1645, 1648/1649 en 1649/1650.¹³ Zeven leerlingen werden door hem opgeleid¹⁴ en hij moet in redelijk goede doen zijn geweest en royaal behuisd. Uit de gilderekeningen blijkt dat bij herhaling de gildeleden in zijn woning bijeenkwamen, waar zowel het zilver werd gekeurd als bier en wijn gedronken.¹⁵ In het gildejaar 1669/1670 stierf hij en kwamen de zilversmeden bij elkaar 'voor het begraven van sijmon francken onsen mebroer'.¹⁶ Behalve de twee lavaboschotels zijn twee zilveren hostiedoosjes, een chrisatorium, twee cibories en twee zilveren lepels van hem bekend. Een van de hostiedoosjes werd door hem in 1641/1642 vervaardigd en bevindt zich nu ook in de kerk van Scherpenheuvel, wellicht stamt het dus evenals de lavaboschotel in die kerk uit bezit van het Bossche karmelietessenklooster.¹⁷

De andere pyxis is in bezit van de Sint-Lambertuskerk te Haaren en is alleen met het meesterteken gemerkt. Het chrisatorium bevindt zich in dezelfde kerk en is volledig gemerkt.¹⁸ De zilveren lepels zijn beide volledig gestempeld en dateren respectievelijk uit 1645/1646 en 1655/1656.¹⁹

Herkomst: het Bethaniëklooster

De gedetailleerde gravingen in de schotel uit 1627 van Symen Vrancken maken het mogelijk om te achterhalen wat de oorspronkelijke bestemming van het blad was. De heiligen en Bijbelse figuren in de zes ovale medaillons in de rand en de Christus als Goede Herder in het midden van de schotel werden heel bewust gekozen. Midden boven staat Maria in de stralenkrans, haar rechterhand zegenend opgeheven en boven haar hoofd een kleine nimbus. Midden onder, als pendant, zit haar moeder Anna lezend in een boek. Tussen hen in staat op het verhoogde middenstuk de Goede Herder:

Het verhoogde centrale medaillon van de lavaboschotel: Christus als Goede Herder. (Foto: Jean Pierre van Rijen)

De lavaboschotel met de in 1991 verwijderde negentiende-
 eeuwse graveringen. (Foto: Jos Koldewij)

Christus, uitgerust met herderstas en herdersstaf, met een lam over de schouders. Aan de rechterhand van Maria, dus links voor de beschouwer, is de kerkvader Augustinus weergegeven. Hij staat daar ongetwijfeld als de regelgever voor de kloosterlingen in wier bezit de lavaboschotel was.

Dan resteren er nog drie figuren, die tot nu toe ongeïdentificeerd bleven, zij het dat de zittende man onterecht eerder werd geduid als Job zittend op de mesthoop en later als de heilige Laurentius, ook al is hij zonder nimbus weergegeven en ontbreekt zijn vaste attribuut: het rooster waarop hij werd doodgemarteld. De mannenfiguur zit met gevouwen handen, bijna naakt, echter op een grafzerk; het kleed dat zijn naaktheid bedekt zal dan ook geduid moeten worden als zijn lijkwade.

De twee andere figuren stellen staande heilige vrouwen voor. Beiden hebben een nimbus achter het hoofd; de een heeft een emmer en kwast in de handen en kijkt recht voor zich uit, de ander heeft lang, los over haar rug afhangend haar. Ze kijkt in de richting van de zittende man en houdt een pot voor haar borst. Dit drietal verbeeldt Jezus' vriend Lazarus met zijn twee zusters, Martha en Maria. De laatste wordt doorgaans vereenzelvigd met Maria Magdalena en ook hier is ze zo weergegeven. De zalfpot is haar vaste attribuut omdat zij immers de voeten van Christus zalfde. Martha doodde volgens de legende een kwaadaardige draak

door hem met wijwater te besprenkelen: vandaar de wijwateremmer en -kwast als haar attributen. Lazarus werd in Bethanië door Christus opgewekt uit de dood nadat hij vier dagen eerder was gestorven (Evangelie van Johannes, 11: 1-44).

Deze voorgestelde figuren brengen ons naar de instelling waarvoor de lavaboschotel werd vervaardigd: het klooster Bethanië op de Windmolenberg binnen de stadsmuren van 's-Hertogenbosch. Dit klooster was gewijd aan Maria Magdalena, Martha en Lazarus, en werd bewoond door reguliere kanunnikessen van Sint Augustinus.²⁰ Maria en Anna tenslotte zijn uiteraard heel passend voor een vrouwenklooster en de betekenis van de centrale voorstelling van Christus als Goede Herder spreekt voor zich op dit stuk liturgisch edelsmeedwerk.

Bewogen geschiedenis

Het Bethaniëklooster was vrij groot, in 1574 had het 53 leden (32 koorzusters en 21 werkwusters), rond 1625 waren het er nog 48 in totaal en na de overgave van de stad in 1629 nog 47 (27 koorzusters en 20 werkwusters). Pas in de jaren 1640 verlieten de zusters 's-Hertogenbosch en weken uit naar Vilvoorde, waar het klooster in de late achttiende eeuw onder keizer Jozef II werd ontbonden. Vermoedelijk raakte de lavaboschotel toen op drift. Pas in juni 1991 kwam deze, zover bekend, weer in de openbaarheid en wel op de veiling van Sotheby's Amsterdam,²¹ waar het formeel werd verkocht aan een antiquair uit Londen en in feite aan drie samenwerkende kunsthandelaars.²² In oktober van datzelfde jaar werd de schotel aangeboden op de in die jaren nog toonaangevende kunst- en antiekbeurs in het Prinsenhof te Delft.²³ Interessant is wat er in de tussenliggende maanden gebeurde. Toen de schotel werd geveild, bevonden zich in de spiegel rond het verhoogde midden zes verschillende gegraveerde ornamenten. Deze negentiende-eeuwse neobarokke en neorococo motieven die ter verfraaiing waren aangebracht om het vlakke spiegellende oppervlak te doorbreken, werden in de jaren negentig (terecht) als storende latere toevoegingen ervaren. Omdat deze de waardering voor en dus de verkoopbaarheid van de schotel negatief beïnvloedden, werden ze met vaardige hand verwijderd. Slechts op één plaats, bij het woord ANNO, zijn op de keerzijde nog wat doorgedrukte sporen van de stevig aangezette graveringen te zien. Op 10 mei 2016 werd de schotel opnieuw, nu vanuit de Amsterdamse kunsthandel, bij Sotheby's in Londen ter veiling gebracht en kon deze door Het Noordbrabants

Symen Vrancken, lavaboschotel, 's-Hertogenbosch 1627/1628, zilver, 36,7 x 27,3 cm. Scherpenheuvel, Basiliek van Onze-Lieve-Vrouwe. (Foto: Seminarie Artes Minores, Katholieke Universiteit Leuven)

Geraert Habraken, lavaboschotel, 's-Hertogenbosch 1628/1629, zilver, 33,5 x 22 cm. Brugge, Bisdom Brugge. (Foto: KIKIRPA, Brussel)

Museum worden verworven.²⁴ De weer in oude glorie herstelde schotel is daarmee teruggekeerd naar de stad waar deze werd gemaakt voor het klooster van Bethanië. Curieus is daarbij dat Het Noordbrabants Museum tot eind 1985 gevestigd was in de voormalige Jacobskerk aan de Bethaniëstraat, het gebouw dat naar zijn latere functie als arsenaal nu bekend is als 'Groot Tuighuis', pal tegenover het verdwenen Bethaniëklooster. De zusters hadden daar de beschikking over een eigen kapel waar de schotel moet zijn gebruikt.²⁵

In 1629, het jaar dat Frederik Hendrik 's-Hertogenbosch innam en dat feitelijk de aanzet gaf tot de ontmanteling van het Bethaniëklooster elf jaar later, bevond zich onder de bewoonsters een 'ongewielde' non (ongesluiserde ofwel werkzuster) genaamd 'Theunicken Francken', oud 27 jaar.²⁶ Mogelijk was dit een ongeveer tien jaar jongere zus van de zilversmid Symen Vrancken die twee jaar eerder de lavaboschotel vervaardigde. Als dat zo is, kan niet worden uitgesloten dat zij deze als bruidsschat had ingebracht. Dit laatste is speculatie, want in het archief van Diest is geen vermelding gevonden van een jongere zus van Symen Vrancken. De nauwkeurige duiding van de afgebeelde personages op de rand van de schotel maakte het wel mogelijk vast stellen dat deze

Aert van Muers, lavaboschotel, 's-Hertogenbosch 1626/1627, zilver. Deursen, Klooster Soeterbeeck. (Foto: Kees Maaswinkel)

David Dipardus, lavaboschotel, 's-Hertogenbosch 1651-1666, zilver, diameter 6,5 cm. Uden, Museum voor Religieuze Kunst, inv.nr. BM 308.

Symen Vrancken, pyxis, 's-Hertogenbosch 1641/1642, zilver, diameter 6,5 cm. Scherpenheuvel, Basiliek van Onze-Lieve-Vrouwe. (Foto: Seminarie Artes Minores, Katholieke Universiteit Leuven)

bestemd moet zijn geweest voor het Bethaniëklooster. Voor meer Bossche kerken en kloosters werden rijk versierde lavaboschotels vervaardigd in de loop van de zeventiende eeuw. Symen Vrancken maakte er minstens twee en ook zijn er exemplaren bekend van andere Bossche zilversmeden. Als glanzend onderdeel van de liturgische gebruiksvoorwerpen getuigen ze van het katholieke elan van de Contrareformatie.

Noten

- Paul Huys Janssen, conservator van Het Noordbrabants Museum, schreef over deze lavaboschotel in het septembernummer van *In Brabant*. Tijdschrift voor Brabants Heem en erfgoed (2016, nr. 3, pp. 54-55). Daaraan verbond hij een oproep om meer informatie, waaraan de auteur van dit artikel gehoor gaf in het decembernummer (2016, nr. 4, pp. 52-57). Voor *Bossche Kringen* is dit artikel (licht) bewerkt en voorzien van annotatie.
- Meesterteken: A.M. Koldewij (red.), *Zilver uit 's-Hertogenbosch*, van bourgondisch tot biedermeier, 's-Hertogenbosch (Noordbrabants Museum, 1985), p. 49 (insculptatieplaat nr 52). Stadskeur: *Zilver uit 's-Hertogenbosch*, p. 23, nr. 4. Jaarletter: *Zilver uit 's-Hertogenbosch*, p. 92, 1627/1628.
- Paul Huys Janssen, 'Raadselachtige lavaboschotel', *In Brabant* 7 (2016), nr. 3, pp. 54-55; Jos Koldewij, 'De lavaboschotel van Symen Vrancken', *In Brabant* 7 (2016), nr. 4, pp. 52-57.
- Scherpenheuvel, Basiliek Onze Lieve Vrouw. *Zilver uit 's-Hertogenbosch*, p. 197, cat.nr. 63.
- L.H.C. Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch*, IV, St. Michielsgestel (Boekdrukkerij van het Bisdom van 's Bosch) 1873, pp. 457-460; J.A.M. Hoekx, 'De Bossche kloosters tot aan de inname van de stad in 1629', in: Peter-Jan van der Heiden, Jozef Hoekx, Jan Kleyne, *Kloosters en kloosterorden, Bossche Bouwstenen VI, 's-Hertogenbosch (Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch)*, 1983 (pp. 12-36), p. 29.
- Brugge, Bisdom Brugge. *Zilver uit 's-Hertogenbosch*, p. 198, cat.nr. 64.
- Ravenstein, Klooster Soeterbeeck. *Zilver uit 's-Hertogenbosch*, p. 108.
- Schutjes (1873), pp. 453-457; Hoekx (1983), p. 33.
- Uden, Museum voor Religieuze Kunst, inv. BM 308. *Zilver uit 's-Hertogenbosch*, p. 202-203 cat.nr. 73.
- Jan Emens, lavaboschotel, 's-Hertogenbosch, jaarletter F = 1639/1640, zilver, 29 x 23,5 cm, Ravenstein, Sint-Luciakerk. *Oude Kerkelijke Kunst in Brabants Bezit, Tilburg (tentoonstellingscatalogus) 1948*, cat.nr. 232.
- Stadsarchief Diest, nr. 725, p. 76 (vriendelijke mededeling archivaris R. van de Ven, brief dd. 1 oktober 1991).
- Afdeling Erfgoed 's-Hertogenbosch, fiches poorters, 1620, 22 april; Archief Goud- en zilversmedengilde, nr. 312 fol. 114v (betaald voor het meesterschap fl. 16,-).
- Afdeling Erfgoed 's-Hertogenbosch, Archief Goud- en zilversmedengilde, nr. 312, fol. 122, 123, 137, 139; nr. 313, p. 35, 51, 71.
- Afdeling Erfgoed 's-Hertogenbosch, Archief Goud- en zilversmedengilde, nr. 312, fol. 87 (1639, Jacob Goiaert Poolle; 1641 Wouter Lenders), fol. 92 (1621, William Janssen van der Burcht), fol. 123 (1627/1628, Joris Janss); nr. 313, p. 39 (1643, Peeter Peeters van Huysberch), p. 41 en 97 (1655, Willem Krynnen).
- Afdeling Erfgoed 's-Hertogenbosch, Archief Goud- en zilversmedengilde, nr. 312, fol. 126 (1628, 24 juni), fol. 128 (1630, St.-Eloysdag), fol. 129 (1632, St.-Eloysdag), fol. 131v (1634, 19 november), fol. 133 (1635, St.-Eloysdag), fol. 137v (1639, St.-Eloysdag), fol. 137v (1640, Pinksteren); nr. 313, p. 36 (1644, St.-Eloysdag).
- Afdeling Erfgoed 's-Hertogenbosch, Archief Goud- en zilversmedengilde, nr. 313, p. 148.
- Scherpenheuvel, Basiliek Onze Lieve Vrouw. *Zilver uit 's-Hertogenbosch*, pp. 200-201, cat.nr. 69.
- Haaren, Sint-Lambertuskerk. Jaarletter W = 1630/1631, meesterteken en stadskeur.
- Slot Laarne (bij Gent), Collectie Claude d'Allemagne, inv.nr. 606 (jaarletter M = 1645/1646); B.W.G. Witewaall, *Nederlands Klein Zilver 1650-1880* (Amsterdam: Allert de Lange, 1987), p. 266-267 (particulier bezit; jaarletter D = 1655/1656).
- Schutjes (1873), pp. 499-504; Hoekx (1983), p. 25.
- Amsterdam, Sotheby's, veiling 550, Silver and Jewellery, 4 juni 1991, lotnr. 160.
- Mededeling van wijlen Clemens van der Ven, 's-Hertogenbosch, september 1991.
- Delft, Oude Kunst- en Antiekbeurs, oktober 1991, aangeboden door Van Ravenstein, Juwelier - Antiquair.
- Londen, Sotheby's, veiling From Earth to Fire, 10 mei 2016, lotnr. 107.
- A.F.O. Sasse van Yssel, *De voornamen huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen. Aanteekeningen uit de bossche schepenprotocollen loopende van 1500-1810 ('s-Hertogenbosch, 1910-14)*, dl. 3, p. 21 en 26 e.v. Het Bethaniëklooster lag aan de overzijde van de straat aan de rand van het Jacobskerkhof (de zijde van de huidige Bethaniëstraat met oneven nummers), zuidwaarts richting stadswal. Het kloosterterrein strekte zich westwaarts helemaal uit tot de Binnendieze.
- Schutjes (1873), p. 504.

Jaarstenen

Aan de achterzijde van de voormalige synagoge bevinden zich twee jaarstenen. De ene steen vermeldt de initialen H.H. van de stichter Herodes Hartogensis en het joodse jaar 5583, dat is 1823.

De andere toont vier Hebreeuwse letters, samen vormend het jaartal 5646, dat is 1886. Naast de drie nieuwe plaquettes vormen deze twee stenen een herinnering aan het joodse leven in 's-Hertogenbosch in betere tijden.